

Nagy János

A betű, az írás és a kultúra

A betű kultúrájától a kultúra írásjegyeiig

*Ne csak az ember olvassa a verset, a vers is az embert.
(Weöres Sándor)*

1. A címben szereplő első tényező nyelvészeti megközelítéséhez Papp Ferenc akadémikus előadására hivatkozom: *A betű*. (A gondolatmenet szerkesztett változata folyóiratban is megjelent.)

2. „Betűje csak írásnak van.”

Első látásra magától értetődik ennek a mondatnak az igazsága, hiszen mi mást írnának, mint betűt. Csak-hogy manapság a nyomtatott szövegeket vizsgálva lépten-nyomon azt tapasztaljuk, hogy a szerzők nem csupán betűt írnak: mást is; és betűje írásnak is van, másnak is. Tekintsük át most: mi mást írnak, akik írnak, - és mi másnak van betűje az íráson kívül.

Betűt is írnak, akik írnak, de az írástípusok között csak az egyik a betűíró, lehet az írás szóírás, szótagírás, sőt képirás is. (Nem csupán a ma használatos írásmódokra gondolunk.) Azonkívül: az írásjegyek között csak a leggyakoribb a betű: egyéb írásjegyek is vannak. Ilyenek a központosási jelek, de ide tartoznak a szövegbeli rendezés és kiemelés grafikai eszközei az aláhúzástól egészen a számítógépes szövegszerkesztés jeleiig (a Symbol = Szimbólum fondjaiban). Sőt:

akármilyen típusú legyen is az írás, a mai írott / nyomtatott közlemények természetes velejárója a grafikon, a táblázat, a képlet, a kép - tehát a betűkön kívül más eszközök szerepéhez képest vizsgálható a betű szerepe az írásban. Erről a témáról az érdeklődők korszerű ismereteket szerezhetnek a szövegkutatás magyar nyelven is olvasható anyagaiban, pl. Petőfi Sándor János és Benkes Zsuzsa köteteiben: *A szöveg megközelítései*. Iskolakultúra, Budapest, 1999. és: *A multimediális szövegek megközelítései*. Iskolakultúra, Budapest, 2001.)

Szólnunk kell azokról a betűkről is, amelyek a különböző nyelvek ábécéjében szerepelnek ugyan, de nem ugyanabban az értékben. Ilyen példa lehet a C, amely a szerbhorvát nyelvben a cirill betűk között sz hangértékben használatos. Gondoljunk itt ugyancsak a C-re, mint a kémiai képletekben szereplő elem, a szén, a *Carbon* kezdőbetűjére. Külön is érdemes szólni a nem betű értékű jelekről, hiszen ha az ötvonalas kottában találjuk a C jelet beírva, akkor jelölheti a C hang helyét; lehet az értelme *Capo*, pl. a *da Capo al fine* ismétlésforma jele, ahonnan ismételni kell; illetve négy negyedes ütemek következnek: ekkor a félkörből, a középkori *tempus imperfectum* jeléből. (Ekkor a félkör kéttagúságot jelöl, azaz a két *semibrevis*ből álló *brevis* jele)

3. „A betű és az írás elszakíthatatlan a kultúrától.”

Az első pillanatban ez is megfellebbezhetetlen igazságnak tűnik, de alaposabban végiggondolva árnyalásra szorul a kijelentés. Bizonyos ugyanis, hogy minden egyes írás minden egyes betűje az adott szövegben eleme egy

kultúrának, amelyben az adott szöveg született, s így tanúskodik is róla. De az is igaz, hogy számos példát sorolhatnánk arra: a kultúra régen eltűnt a történelem századainak ködében, s az írás (és betűje) ma is velünk van, sőt áthagyományozódott egyik népről a másikra, például a nyelvcsere révén. Vagy: ugyanaz az írás merőben más (eredetű) kultúrák írása egyszersmind, gondoljunk az írásbeliséggel nem rendelkező népekre / törzsekre, amelyek átvették a gyarmatosítók nyelvét. (Jó esetben csak az egyik, a hivatalos nyelvként: ekkor megmaradt az anyanyelvük, igaz, csökkent használati körben és értékben.)

4. Az alábbiakban Weöres Sándor: Az ábécé 25 betűjére című versciklusáról elemzési vázlat következik, azzal a céllal, hogy néhány fontos kérdést felvessünk.

AZ ÁBÉCÉ 25 BETŰJÉRE

Paolo Santarcangeli olasz-magyar költő barátomnak

A

*Alma alva ring az ágon,
alma álma áhitat,
se érzés, se gondolat,
tisztá fény az alma-álom.*

B

*Benn a belső boltozatban,
bánatban és borulatban
születik a szerelem,
hogy egy s kettő: sok legyen*

C

A gyerek cinkosa cukor,
a lány csábítója csokor.
Mai fickó fanyart kíván,
ál-kincstől kábul mai lány.

D

Jól szólni dísz, derék dolog,
de a dísztelen csak dadog.
Ámbár dadogni dísztelen,
olykor dicsőbb, mint díszesen.

E

Ez éppen elme-
séli, hogy elme-
gyünk végül elme-
rülni. Nagy elme!

F

Mai fickó fanyart kíván,
ál-fényhez fordul mai lány:
fehérség és feketeség
felcserélve, fordítva ég.

G

Gége, gúnár-gége,
honnán a gögöd?
Fennen gögicsélve
a gyászt legyőzöd.

H

*Hogyha hó hull,
havas a hegy s a ház.
Huhog a hegy s a ház:
tanít hóú!*

I

*Itt és így: egyenes,
igazi és istenes.
Ott és Úgy: kanyarúl,
igen könnyen mélybe hull.*

J

*Jajgatás és jutalom:
mily kétféle jel!
Jég játéka az uton:
hoz, visz, dönt, emel.*

K

*Kétely kelti a tudást,
kétely űzi a hitet.
Kételyt kelt a gondolat,
kételyt űz a szeretet.*

L

*Áll a láb a lomha földön,
leng a madár a felhőben,
peng a lant a levegőben,
száll a lehellet örökkön.*

M

*Mikor vízbefúlót mentek,
ha ti más mezőre mentek,
nem vagytok közönytől mentek
mind csak afféle jött-mentek.*

N

*Az N a Név, az N a Nem,
az állítás, a tagadás,
semmiben villám-hasadás,
s a nőinem s a férfinem.*

O

*Ó!
Oltalmazó, áldást ontó!
Ölelő, övező!
Oldó, oltó!*

P

*Próféta, pythia, poéta
a titok nyitját megleli.
Pojáca, praktikus, pocséta
a titok nyitját elnyeli.*

Q

*Queretaróban lövés durran,
a Quarneróban cápa surran,
s a vészről szelid álmodó
ír éles gúnydalt: Quevedo.*

R

*Rázd a rongyot, míg ropogás
repsz, ront, villám-robogás!
Rontsd a rezet, zöld rozsdá rágja,
a rózsa ritkább ragyogás.*

S

*Születik a szerelem,
hogy egy s kettő: sok legyen,
szerte kígyó-sziszegésben,
sebes sirály-szárnyverésben.*

T

*Tőr a tüske, a tövis,
és te is.
Tested teljes tömlöcében
tálat és tányért teríts.*

U

*Út, ütés: kanyarúl,
igen könnyen bajba fúl.
Úgy utazz az uton,
ne uraljon unalom.*

V

*A világ, a virág
világít és virít,
valameddig vakít
s valamikor veszít.*

X

*A szomszéd házban X lakik,
falak veszik körül.
Most lámpát gyújt. Nem alhatik,
szenved-e vagy örül?*

Y

*Az Ypszilon a szerelem
és alázat a magyar nyelvben:
a G, az L, a T, az N
megkéri, hogy mögötte menjen.*

Z

*Zúgj zivatar!
Zengés, zene!
De a lét minden kelleme
távolról: zárka, zűrzavar.
(1971)*

4.1. *Paolo Santarcangelit* így mutatta be Weöres: „Íme egy olasz költő, akinek az anyanyelve magyar.” Édesanyja magyar volt, édesapja olasz; Fiumében (ma: Rijekában) született 1909-ben, s a háború elől a család Torinóba költözött. A költő egyik főműve a *Hortulus letterarum ossia la Magia delle Lettere* (1965.), magyarul *A betűk mágiája avagy Hortulus letterarum*, 1971. A munka elmélkedést és huszonöt variációt tartalmaz a jelekről, jelentésükről és a szimbólumokról. (VilLex. 12: 409-410.) Ez az indoka a huszonöt betűnek Weöres ciklusában.

4.2. Az *Ábécé* a fenti szövegben huszonöt betűt emel ki, nem tartalmazza a kétjegyű mássalhangzókat (ugyanakkor a négysorosokban ezek kezdőbetűkként jelen vannak: a *C* strófájában a *csokor*; a *G* soraiban a *gyász*, *győz*; az *S* versszakában a *szerelem*; – de az *ly*, a *ty*, az *ny*, a *zs* kezdetű szavak nem szerepelnek itt). Hasonlóképpen a hosszú magánhangzók és a *dz*, *dzs*, *w* sem eleme a sornak, bár az *A*, az *I*, az *O* és az *U* strófájában rendre olvasható az *ágon*, *így*, *Ó* és *Út* hosszú kezdőbetűvel. (Sőt az *Ölelő* szóalak is az *O* versszakában.)

4.3. Az egyes betűk megegyeznek abban, hogy mint kezdőbetűkre van rájuk szükség. Ez az *X* és az *Y* esetében nem áll: az egyik az ismeretlent jelöli, a másik pedig a kétjegyű mássalhangzók megegyező második betűjeként szerepel versszakával.

A poétikai eszközök jó néhány típusba rendezik a versszakokat. Jellemző például a páros rímelés, a kereszt-rím vagy az ölelkező rím, de találunk bokorrímet és a négy sor közül hármát rímeltető strófát is.

*Mai fickó fanyart kíván,
ál-kincstől kábul mai lány.*

*- Mai fickó fanyart kíván, ál-
fényhez fordul mai lány.*

*És: születik a szerelem,
Hogy egy s kettő: sok legyen*

*- Születik a szerelem,
hogy egy s kettő: sok legyen.*

A retorikai epifora szempontjából az *E* strófájában előbb három sort is az elválasztott *elme-* zár (mindegyik

esetben az *el-* igekötő is része ennek), s a negyedik sorban a tőszó a rím: *elme*. Az elválasztott ismétlődő elemek mindegyike nyomatékos is, az *elme* önálló lexikai egységként viszont nem az: az előtte álló nagy jelző hangsúlyt kap, s ezzel meg is kérdőjelezi a jelentését. A másik példa fonetikai-fonológiai érdekesség: Kodály Zoltán híres példája a négyféle hangzású *mentek* megkülönböztetésére, azaz a nyílt és a zárt *e* hangok a négyféle jelentésnek felelnek meg. Weöres sorainak rendjében: *menték* (ti. én, ahol a második zárt *ë*), *mënték* (ti. mindkét *ë* zárt), *mentek* (azaz 'mentesek', mindkét *e* nyílt), végül (jött-) *mëntek* (az első zárt *ë*).

Az anafora a *K* versszakában minden egyes sort a *kéte*ly főnévvel vagy akkuzatívuszával indít. Hasonló a *V* versszaka, hiszen a *világ* és a *vala-* kezd két-két sort. Anafora és epifora egyetlen strófában, a *Q*-ban: az első két sorban a helynevek *anaforikus*, a záró sorok elemei, az *álmodó* és a hasonló hangzású *Quevedo* epiforikus alakzatot építenek.

A chiazmus az ölelkező rímelésű strófákban várható: a *D* elemeiben *dísz - dísztelen / dísztelen - díszesen* sorozat; a *Z* soraiban a *zivatar - zene / kelleme - zürzavar* megfordítás, a *H* ismétlődéseiben a *hó hull - a ház / a ház - hóul* kereszteződés, az *L* strófájában az anafora és az epifora egyaránt hangzásban chiasztikus: *áll-földön - leng-felhőben / peng-levegőben - száll-örökkön*.

Számos párhuzam alakzata két-két sorba rendezi a szemantikailag összetartozó elemeket, talán a legpregnánssabb a *P* versszaka, mert a páratlan sorok pozitív-negatív tartalmúak, s a páros sorok invariáns szerkezetében az ellentétes igék ennek a tartalomnak felelnek meg.

Különleges az *O* anyaga, hiszen első sora a csodálkozó indulat mondatszava: *Ó!* A továbbiakban két-két elem alkot belső rímeléssei egy-egy sort, s ráadásul úgy, hogy mindig rövid magánhangzóval kezdődő, de ugyanannak a hangnak a hosszú változatával befejeződő igeneves formákban.

Más szempontból hívja fel magára a figyelmet az *N*: csak az első sorban, de ott nagy kezdőbetűvel szerepel a *Név* és a *Nem*. A következő sorokban egyáltalán nem kezdődik szó *n*-nel, a zárásban azonban két összetett szó utótagjában igen: *nőinem - férfinem*. A szabályos akadémiai helyesírásban az előbbit külön, az utóbbit egybe kell írni: *női nem*, de férfinem. A költő szuverén írásmódja más: ekkor mindkettőt egybeírva látjuk.

4.5. Jegyezzük meg: a *Q* szerepeltetésének van oka az ajánlásban, hiszen Santarcangeli szülővárosa, Fiume a Quarnero-öböl partján fekszik. Az öböl az Arsa folyó torkolatától Fiuméig (a mai Rijekáig), a Veglia (Krk), Cherso (Cres) stb szigetek között húzódik.

5. Miért választottam ezt a szöveget? Márai Sándor egyik legavatottabb kutatója, a szombathelyi Lőrinczy Huba ezt írta: "Minden Weöresben van. Pontosabban: Weöresben minden van." Ha túlzásnak érezhetjük is a *minden* szó használatát, az *Ábécé* mindenesetre megvan Weöresben. A kiinduló gondolat Márai megfogalmazásában: "*Mert nem csak te írod a könyvet ugyanakkor a könyv is ír téged*" (*Föld! Föld!*)

6. Szarvas Gábor születésének helyén idézzük most a Magyar Nyelvőr alapítójának és szerkesztőjének emlékét. Nem csak azért, mert születési évszáma megegyezik az első magyar helyesírási szabályzat keletkezési évszámá-

val. Nem csak azért, mert a Nyelvőr első évfolyamában Szarvas Gábor több tanulmányt írt a magyar helyesírást irányító alapelvekről; a magyar helyesírás munkásaként, az Implom József Középiskolai Helyesírási Verseny szakmai vezetőjeként magam is hálás lehetek Neki. Azért is, mert példát adott az elfogulatlanságra a saját véleményével szemben is: „A Magyar Nyelvőr jelmondata, habár nincs is homlokára nyomva, világos: *együttesen működve tanítani s tanítva tanulni*. Szívesen fogadtuk tehát s jó kedvvel nyitottunk tért Brassai megrovásának, mind a mellett, hogy nekünk szólt a leczke, s mind a mellett, hogy a kifogásolt kérdések nagy részére nézve ellenkező a meggyőződésünk.” (Nyr, 1: 349.) Ugyancsak toleranciáról tanúskodik az alábbi vélemény Szarvas Gábortól: „Igen sokan azon véleményben voltak, hogy az idegen szók egybeállítása kiirtásukat célozza; s egy részük e miatt kárhoyztató, a másik meg helyeslő ítéletét hallatta. Azonban mind a két rész téved véleményében. A meghonosult idegen szók többé nem idegenek, hanem sajátunk; s ennél fogva kiirtásukra, hisszük, még a legérzékenykedőbb, legtúlhajtottabb nemzetieskedés sem akar gondolni.” (Nyr. 1: 303.)

Remélem, a Szarvas Gábor Művelődési Egyesület az Európai Unió felé haladó közegben a civil szervezetek egyik legtapasztaltabbjaként sikeres évek előtt áll. (A Révai Nagy Lexikon adatai szerint Adán 1900-ban már több művelődési egyesület működött!)

Kívánom, hogy a kéthavonta, az MTA klubjában gyülekező Szarvas Gábor asztaltársasághoz és a Szarvas Gábor emlékét a bácskai Baján ápolókhoz hasonlóan egyre többen merítsenek erőt az ő életének és munkásságának

példájából. Biztos vagyok benne, hogy az évről évre megrendezett Szarvas Gábor nyelvművelő napok hagyománya továbbra is erőt és lehetőséget ad a magyar nyelv és kultúra ápolásához. Adán is, Sebestyén Árpád kifejezésével a nemzeti nyelv, Péntek János terminusával a közmagyar nyelv egész terejében is.